

РЕКОНСТРУКЦІЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Аналізуються тенденції до свідомого порушення традиційних літературних норм і формування феномену староукраїнської літературної мови.

The tendencies to conscious infringement of traditional literary norms and formation of a phenomenon of old Ukrainian literary language are analyzed.

В історичній лінгвістиці (прото)реформаційні українські переклади з церковнослов'янської та інших мов можуть стати пролегоменами до формування і реконструювання староукраїнської літературної мови особливо з останніх десятиліть XV ст. і розширення її функцій і престижності з другої половини XVI ст. У перекладених текстах зумовлювався інший добір мовних засобів, кореляція церковнослов'янських і українських мовних одиниць, а отже, гіпотетично вибудовувався ще один варіант мовної норми, відмінний від нормування в низькому функціональному стилі.

Брак джерел, архаїзація мови внаслідок другого південнослов'янського впливу, проблема українсько-білоруської мовної межі та ін. фактори ускладнюють формування цілісності уявлень про староукраїнську літературну мову як книжний феномен, проте започатковують розрізнення мови релігійної та мови літературної.

Феномен староукраїнської літературної мови полягає в тому, що вже наприкінці XVI ст. вона, на думку В.М. Перетца, „стала загально визнаною для виразу богословської і наукової думки і взагалі понять і думок культурних верств південної і західної Русі”¹. З половини XVI в. розпочинається нова, зовсім відмінна доба в історії української літературної мови, а отже, за цією ознакою „постала нова українська літературна мова”^{2,3,4,5}.

Підкреслення нового ступеня розвитку староукраїнської літературної мови асоційоване з її універсальністю, полівалентністю (з половини чи останніх десятиліть XVI ст.), інший критерій, представлений у дослідженні І. Франка, – опертя на живомовну

основу (з другої половини XIV ст.): „вироблення *нової літературної мови* на основі не церковнослов'янської, але щиро народної”⁶.

„Руська мова” як лінгвальне самовизначення, застосовуване на позначення староукраїнської літературної мови XIV – XV і почасти XVI ст., попри визначений офіційний статус державної мови у Великому князівстві Литовському репрезентувала здебільшого юридичну, ділову сфери мововживання.

Прецедент актової мови XIV – першої половини XVI ст. полягав у дистанціюванні від книжної писемної традиції, що визначено як світським характером фіксованих угод, охопленням усіх сфер людського побутування, зрозумілістю мови, так і мовними компетенціями писарів – „грамоти створювалися людьми, які дуже смутно знали літературну традицію і відбивають живомовність” (В. Розов). Факт існування актової мови засвідчив глибину розриву між книжною літературно-писемною та живомовною формами мови. Актова мова зазначеного періоду якомога повніше й адекватніше визначає специфіку „руської мови”, проте не дорівнює їй. З цього погляду „руська мова” декларована і декларується в тому числі корпусом писемних текстів, переважно перекладів, що кількісно нечисленні, проте доповнюють тенденції розвитку літературної мови з їх проекцією в наступний історико-мовний період.

Поступове зниження знання церковнослов'янської мови, пов'язане із зовнішніми впливами на православну віру і реальними потребами щоденного життя⁷, визначило живомовну основу як функціональну доміанту староукраїнської літературної мови – „руської мови”. Історична перспективність „руської мови” на тлі функціонального редукування церковнослов'янської мови акцентована зрозумілістю та охопленням найширших верст населення, існуванням усної і писемної лінгвем.

Проте на думку М. Грушевського, „самим тільки незнанням церковнослов'янської мови перекладачами або публікою тою, котрій ці переклади призначались, неможливо пояснити появу білорусько-української мови в перекладах другої половини XV в. Мусимо признати певні *свідомі тенденції до цієї мови*, а цю свідомість міг в тім часі піддати майже виключно гуситський рух, ... такі тенденції ... вже в покаянницькій русі XIII – XIV віку”⁸. Безпосередність включення текстів західноєвропейського походження в український мовно-культурний дискурс відбувалася через оминання Візантії, Сербії та Болгарії. Отже, в XIV – XV ст. Україна і Білорусь

виявляються включені у традиційний дискурс православної освіченості, репрезентованої церковнослов'янською мовою, а з іншого – зароджуються новаційні процеси, які інтегрують українську духовну культуру до західноєвропейського ренесансного руху. Нові переклади, що з'явилися в Україні протягом XIV і XV ст., інтенційно заклали підвалини до включення латинської мови у православний континуум, який послуговувався сакральною – церковнослов'янською мовою.

Традиційна греко-візантійська і нова латино-польська культурні моделі реінтерпретуються за конвенціональністю об'єднання в текстах або ж загальніше – в одному мовному кодї – літературній мові XIV – першої половини XVI ст.

У цьому випадку переосмислюється диспозиція „релігійне/мирське”, що ґрунтувалася на відповідному диференціюванні різних сфер людського життя і вербалізовано втілювалася в адекватному мовному кодї (мовних кодах). Функціонально-мовна паралельність опосередковує універсальність літературної мови (принаймні в її книжному варіанті), поєднуючи за однаковим мовним вираженням і релігійний, і світський визначники текстових репрезентацій. Літературна мова XIV – першої половини XVI ст. розширила межі свого функціонування, інкорпорувала поруч із другим південнослов'янським впливом, що мав ідентифікувати православну ідею, перспективу введення „іншого” – католицького світу, подолання уніформізму церковнослов'янської мови як мови трансцендентної Божественної ідеї. Слово сприймається не лише як сакральне, а ширше – як спосіб пізнання світу в різних його формах і виявах. Втрачається відчуття і розуміння церковнослов'янської мови, особливо пов'язане з орфографічним поновленням за другим південнослов'янським впливом.

Отже, різновекторні напрямки розвитку літературної мови XIV – першої половини XVI ст. визначаються на тлі успадкованості традиції Київської Русі і позначені сприйняттям протореформаційних ідей, що формує нові співвіднесення між церковнослов'янською мовою та живим народним мовленням, перебудовує дихотомічне протиставлення „релігійне/мирське”, „високе/низьке”, уводячи серединний елемент, що претендує на роль середнього функціонального стилю.

Літературна мова кінця XV – початку XVI ст. формується як полікультурна модель, яка синтезує греко-візантійську культурну

традицію з новими ідеями протореформації, що в Україні актуалізують через нові переклади універсальну функцію латини для культури європейських народів цього часу. Проте ця „полікультурна” модель літературної мови зазначеного періоду приводить до переосмислення функціональної стратифікації, потребує належного оцінювання мови, яка вже мала в Україні кількатисячолітню писемну традицію, чи формованої нової книжної мови, яка співвідносилася з думкою про універсальність, полікультурність. Культурний „конформізм” засадничо увиразнював прецедентність нової літературної мови.

З цього погляду староукраїнська літературна мова за сферами свого функціонування наближається до мови високого стилю – церковнослов'янської української редакції, набуваючи нових характеристик жанрово-стилістичного і тематично-змістового наповнення. Разом із тим „історична феноменальність” такого прецеденту детермінована перехрещенням наукової, релігійної текстових репрезентацій з характером їх мовного оформлення. У цьому виявляється зв'язок книжної староукраїнської мови як ознаки середнього функціонального стилю з низьким, який теж ґрунтується на живомовній базі, проте витворюється новий, відмінний від низького функціонального стилю, варіант мовної норми, що ревізує як книжну церковнослов'янську, так і народнорозмовну іпостасі мовного функціонування в Україні XIV – першої половини XVI ст. Уже сама жанрово-стилістична зумовленість у нових умовах унеможливує прирівнення цієї мови до актової мови XIV – першої половини XVI ст., а з іншого боку – церковнослов'янська мова втрачає свої позиції у функціональній валентності як літературного (єдино можливого) способу передавання ритуальної (для конфесійного стилю; контамінованих – для агіографічного, ораторсько-проповідницького, паломницького та ін. жанрів), естетичної (перекладна художня література) функцій. У цьому разі йдеться про зміну уявлень, за якими церковнослов'янська мова асоціювалася з індиферентністю і недоторканістю.

Процес перекладання як творчий акт не тільки зумовлював „життя” тексту в новому історико-культурному просторі, стосувався його літературних переробок, а „працював” на вироблення адекватного способу вербалізації, пошуків оптимального варіанта „зрозумілість + освіченість”. Так, перекладачі (чи співавтори, редактори) свідомо долучалися до творення книжного феномену

староукраїнської літературної мови, формуючи функціональний варіант текстово репрезентованої мови (спроби кодифікації мови належать до пізнішого часу).

Численні містичні і раціоналістичні рухи – покутництво, богомилство, ісихазм, перекладацький гурток „зжидовілих”, гуситство та ін. увиразнювали багатоманіття способів досягнення релігійної віри, незведеної до спільного загальника та вибір окремого вчення, зняття монополізації духовного життя.

Зовнішніми факторами появи староукраїнської літературної мови, очевидно, стали культурні впливи – південнослов'янський і західноєвропейський. У XIV – XV ст. духовні інтенції диференціюються і в межах болгарсько-візантійського християнського ареалу православної культури. Так, ісихазм як ідейно-філософське підґрунтя другого південнослов'янського впливу, покликаний ідентифікувати православну ортодоксальну ідею, проте ця містично-релігійна течія не тотожна православної ортодоксальній традиції і більше – за окремими ознаками навіть зближувалася з єретичним раціональним рухом богомилства.

Як і дуалістичний характер ересі передбачав можливість вибору, так і в плані мовного оформлення формується думка про можливість експлікованого плюралізму, пошуки шляхів духовної автономії, „і тим самим – був ґрунт для нецерковної проповіді, котра оперувала цими (християнськими) образами, відкликувалась до певних церковних концепцій, з ними зв'язаних, і давала їм своє власне, не раз дуже сенсаційне пояснення”⁹, прагнення до *індивідуальної свободи в галузі релігії*¹⁰.

Попри зовнішню ортодоксальність ісихазм, як і дуалістична ересь богомилства, переосмислюють інстанцію церкви та церковну обрядовість. Саме ці релігійно-філософські ідеї корелювали зміну уявлень про церковнослов'янську мову. Переосмислення значення ісихазму у працях Е. Панофського і М. Конрада – „раціоналізм і містицизм є „лише різні шляхи до того ж самого: до визволення людської свідомості від влади догм, до виходу у сферу повної духовної, а це значить – і творчої свободи”¹¹.

Переоцінювання традиційних церковнослов'янських текстів, пов'язане з тенденцією до нових перекладів, зумовлювало „волю біблійної критики”¹². З мовного погляду „вільність біблійної критики”, що проповідувалася раціоналістичною ерессю, аксіологічно змінювала уявлення про відтворюваність та

індиферентність церковнослов'янської мови, а отже, церковнослов'янська мова, що асоціювалася із класичним, ортодоксальним (а не нововірними) інтертекстуальним втіленням православної ідеї, статусно реінтерпретувалася, будучи засобом вираження раціоналістичних ересей, переосмислення „православна релігія – церковнослов'янська мова” в нових умовах.

З іншого погляду, всупереч асиметричності різнорідних раціональних і містичних рухів формується ідея мобільності, здатності бути не лише мовою перекладених текстів, ширше – відтворення, а мовою вільного обміну думками, переконань, інтерпретацій релігійних відношень (і не тільки їх) – мовою творення.

Протореформаційні інновації виявилися в тенденціях до свідомого порушення традиційних літературних норм, тіснішої взаємодії церковнослов'янської і живої народної мов на різних мовних рівнях. Прикладом такого вияву нових закономірностей динаміки літературної мови є нові редакції, доповнення старих пам'яток (Арсеніївська (1406 р.) і Касіянівські (1460 р.; 1462 р.) редакції Києво-Печерського патерика) та нові переклади „Пісня пісень Соломонових” XV чи початку XVI ст.; С(ъ)казаніє о Сивил(ь)лє п(ъ)р(о)рчици, XVI ст., „Четья-мінея” 1489 р. та ін., що виявилися спробами зближення і перекладу текстів староукраїнської літературною мовою. У цьому разі варто відзначити аспекти початку переосмислення співвідношень між жанрово-стилістичною і традиційно-слоговою (функціонально-стильовою) класифікаціями та вироблення мовних норм староукраїнської літературної мови з огляду на взаємодію літературної мови з живим народним мовленням.

У загальному вигляді „руйнування” функціонального поділу пов'язане у XVIII ст. із актуалізацією низького і почасти середнього функціональних стилів, що спиралися на цю мовну основу, та кореляційно мотивованою історичною неперспективністю церковнослов'янської мови в нових умовах.

Переосмислення функціональної схеми і зведення відмінностей між ними до стильових, вивільнення жанрово-стилістичного поділу від підпорядкування традиційно-слоговому обґрунтовувалося як можливість літературного утвердження живої народної мови. Ідея слогового поділу, фундована на функціонуванні різних мов (церковнослов'янської, книжної староукраїнської, живого народного мовлення (чи близького до нього) „живає” себе в гомогенному

мовному вираженні – живій народній основі, що літературно утверджується.

За функціональною класифікацією¹³ зокрема у протореформаційний (XV – початку XVI ст.) і реформаційний (особливо з другої половини XVI ст.) періоди „редукується” високий стиль, що в цьому разі „вивільняє” жанрово-стилістичний поділ від традиційно-слогового домінування.

Ієрархізованість традиційно-слогової схеми, заснована на різних ступенях адекватної співвіднесеності образної ускладненості та мовного вираження тексту, переосмислюється за однією з названих ознак. У такому разі за мовним вираженням, а саме за староукраїнською літературною мовою, традиційно віднесені до високого слогу (функціонального стилю) тексти, наприклад, конфесійні, агіографічні, ораторсько-проповідницькі та ін., „понижуються у слози” – формують сутність і тим вже визначають середній функціональний стиль.

Крім церковнослов'янсько-староукраїнських перекладів, з погляду інтерферентності мовних систем та взаємозв'язку слогів, середній слог „поповнюється” оригінальними текстами тих жанрів і стилів, які традиційно закріплювалися за високим слогом, і нових – полемічної, наукової, ораторсько-проповідницької літератури тощо. З цього погляду саме середній слог акумулював значну частину жанрів і стилів, репрезентованих староукраїнською літературною мовою, що спирається на синтезування книжних і народних мовних пластів.

¹Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков. – Л., 1929. – Т.3. – С. 22; ²Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-их років. – Варшава, 1930. – С. 128; ³Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 100; ⁴Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – К., 1984. – Т. 41. – С. 194–470; ⁵Грушевський М. Історія української літератури. / Примітки С.К. Росовецького. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 110–111; ⁶Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви.] – К., 1984. – Т. 41. – С. 24–73; ⁷Огієнко І. Церковнослов'янська мова у Литві та Польщі в XV – XVIII ст. – К., 1992. – С. 4; ⁸Грушевський М. Знач. праця. – С. 107; ⁹Там само. – С. 107; ¹⁰Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К., 1898. – С. 227; ¹¹Конрад Н.И. Об эпохе Возрождения // Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1972. – С. 227 / Цит. за: Грушевський М. Знач. праця. – С. 235; ¹²Огієнко І. Українська... – С. 51; ¹³Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – С. 12.